ТИЛ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Тургамбаева А.С.

ИЛЕПТҮҮ АЙТЫМДАРДЫН ТАТААЛ ТҮРЛӨРҮ

Тургамбаева А.С.

СЛОЖНЫЕ ВИДЫ ВОСКЛИЦАТЕЛЬНЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ

A.S. Turgambaeva

COMPLEX TYPES EXCLAMATION STATEMENTS

УДК: 370.71

Бул макалада кыргыз тилиндеги илептүү айтымдардын татаал түрлөрү каралат.

В статье рассматриваются сложные виды восклицательных высказываний кыргызского языка.

The article examines the complex exclamation statements of the kyrgyz language.

В кыргызском языке к сложным видам восклицательных высказываний можно отнести: восклицательно-повествовательные, восклицательно-вопросительные, восклицательно-побудительные высказывания.

Восклицательно-повествовательные высказывания по своему структурному построению хотя и похожи на повествовательные высказывания, но произносятся с сильным чувством, при этом эмоция выступает на передний план. В фразе интонация восклицательного высказывания по сравнению с интонацией повествовательного высказывания выделяется сильнее, поэтому модальные оттенки этого типа высказываний разнообразные. Восклицательно-повествовательные высказывания в кыргызском языке обозначают: а) значение радости; б) значение сожаления; в) значение утверждения; г) значение сообщения; д) значение совета; е) значение предложения и эмоционального состояния другого человека.

а) значение радости:

Ураа! Биз тоого барабыз!

б) значение сожаления:

Бул сөздү эмнеге айттым экен!

в) значение утверждения:

Макоолугуңардан мойнуңарга миңгизип келгенсиңер, абышкалар, эми макоо бойдон өлөсүңөр! (Ч.А.)

г) значение сообщения:

Эдигей аке келди! Каранарга минип келди! Картөшкө апкелди! (Ч.А.)

Кандай гана киши эле! (Ч.А.)

д) значение совета:

Эгер ашар деп калса, кошумча акыңы төлөсүн! (Ч.А.)

е) значение предложения:

Совет өкмөтүн сен эмне кыласың, жөн кой! (Ч.А.)

В кыргызском языке восклицательно-повествовательные высказывания строятся при помощи многозначных слов-междометий –А!, О!, Ө!, Э!, которые выражают значение обращения, испуга, радости, упрнка и др.

Э, койсоңорчу, өзүңөрдү кудай урган да, болбосо баш ooган жакка басып кете бербейсиңби, же бир курулушка, же дагы бир жакка, азбы жумуш бу дүйнөдө! (Ч.А.)

Эй, Эдигей! Бороондуу! Бас бери, бу кишиге жардам бер! (Ч.А.)

Ээ, жашооң да курусньчу! (Ч.А.)

Эй, күн, көрдүңбү? Көрдүңбү менин жубайымды! (Ч.А.)

О, кайрылбай кеткен кайран күндөр! (Ч.А.)

О, шордуу башы! (Ч.А.)

Ой, анын эмнесине таң каласыңар, мобу Эдигейдин Бороондуу Каранары пилден кем бекен! (Ч.А.)

Ой, анда укмуш болбойт беле! (Ч.А.)

А-а, түшүндүм! (Ч.А.)

Ии, карасаң муну! (Ч.А.)

«Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөрдүн жогоркудай ар түрдүү мааниде колдонулушунда интонация менен контексттин ролу чоң. Сезимдик маанидеги сырдык сөздөрдүн көпчүлүгү маани жагынан туруксуз. Созулуп же созулбай, көтөрүңкү же жапыс үн менен ар түрдүү интонацияда айтылышына карата бир эле сырдык сөз айтымдын составында ички сезимдик ар кандай маанини билдирет. Интонациянын ар түрдүүлүгү сырдык сөз аркылуу берилген ички сезимдик ар кандай маанини билдирет» (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980, 473).

Мы отметили, что основным признаком определения типов сложных коммуникативно-функцио-

нальных восклицательно-повествовательных высказываний, да и в целом всех видов высказываний является интонация и ситуация. «Ситуацияга жараша интонация өзгөрөт, интонация аркылуу айтымдын кайсы гана маанилик түрү болбосун экинчи бир коммуникативдик-функционалдык түрүнө айландырып жиберүүгө болот. «Төмөнкү Качыке абаң ушул, таанып жүр! – дегенде, Ормон жалт карай: – «Аа, ошол жигиттин атасы ушул экен го?!» (К.О), деген айтымды интонациянын жардамы менен илептүү-жай дагы, илептүү-буйрук айтым дагы, илептүү-суроолуу дагы кылып айтууга болот. Эгер, аталган айтым жай интонация менен айтылса тааныштыруу маанисинде айтылат, көтөрүңкү созулуңку интонация менен айтылса илептүү-буйрук айтымдын маанисинде айтылат. Ушул эле «Качыке абаң ушул, таанып жүр» деген айтымды какшык, коркутуу, шылдың, өкүнүү, жек көрүү ж.б. толуп жаткан модалдык маанилерде колдонулса болот. Демек, интонациянын үн ыргагы, созулушу, айтылыш узактыгы, тембри жана башка компоненттери айтымдардын коммуникативдик-функционалдык эмоциялык маанисине түздөн-түз өз таасирин тийгизип, сүйлөөчүнүн ички сезимин билгизип турат» (Токтоналиев, 2003, 134).

Ещё одно модальное значение восклицательных высказываний, точнее говоря, функциональный сложный вид считается восклицательно-вопросительным высказыванием. Такие высказывания больше всего встречаются в фольклоре, народных эпосах, поэтических, прозаических, драматических произведениях. Такие высказывания произносятся с сильным чувством, говорящий ни к кому-либо конкретно обращается, а в основном, чтобы получить ответ самому. Функциональные значения восклицательно-вопросительных высказываний очень разные:

а) значение обиды:

Эй, безарман, кыягыңды, төшөнчүңдү алып, биротоло колхоздун мекемесине көчүп кирип алсаңчы. Үй-жайдын сага кереги деле жок турбайбы! (Ч.А.)

б) значение сожаления:

Ичим өрттөнүп, өлүп бара жаткандагы кебим да!.. Кантейин, кантейин…(Ч.А.)

Ал эми мисалы, согуш чыкпаганда, Субанкул менен Касымым канча бир кишилердин энчисине эмгегин арнап, канча эгин өстүрүп, канча кырман бастырып, канча жумуш жасап берер эле! (Ч.А.)

в) значение просьбы:

Сүйлөй бер, сүйлө, Толгонай, сүйлө пендем, бүгүн кулак сенде! (Ч.А.)

Кудай, сакта! Кудай сакта! (Ч.А.)

г) значение неодобрения:

Жер, жан жараткан жер, бизди көтөрүп жаткан жер, сен бизге таалай бербесең эмнеге жер болуп орнойсуң да, биз эмнеге дүйнөгө жаралабыз! (Ч.А.)

д) значение гнева:

«Уставың кара жерге кирсин!» - дедим. – Бар, Сталинге айткын! Биз ачка жүргөндө, силерге ким оокат таап берет? «Оозуңа карап сүйлө, өлгөнү жүрөсүңбү!» – дейт. (Ч.А.)

Аңгыча, эшикте турган кишилер: «Бас жаагыңды, өлөсүң!» – дешип, Жекшенкулдун аялын жакалап калышты. (Ч.А.)

е) значение испуга:

Сен ошондо эсиң чыгып кетип: «Жүгүрбө, балам, жүгүрбө, кокуй жыгыласың!» – деп жалынып келе жатып, өзүң жыгылып, кайра тура калып, кайра жүгүрдүң. (Ч.А.)

- Силер айтпасаңар кайдан кетмек?! – деп Эдигей көптөн бери ичинде бук болуп жүргөн оюн Казангаптын бетине түз айтты.

Восклицательно-вопросительные высказывания образуются при помощи междометий и модальных слов, выражающих внутренние чувства человека, в зависимости от контекста, ситуации выражают различные модальные значения восклицательных высказываний:

*- Жарманкеге барасың ээ? Сараланы минип барасың **ээ?!***

*- Өлгөндү көмгөн деген ушул экен да, **ээ?!***

*- Коштун аттарын ишенип тапшырган ушул силерсиңерби**, ыя?!***

*- Антпейин десем аргам түгөнүп бүттү **го**?!*

*- Мындан артык дагы эмне **керек**?!*

- Мына тойдук, эми ыйлабайбыз, ээ?!

*- **Алда, айланайын-ай**, эмне кылам эми, эмне айла кылам?!*

- Эме гой, эме гой, эми ыйласаң айлам эмне болот?!

*- Бүт иштин бузду да, сволочь, бүт баарын жайлады да! **Я**?!*

*- Ошондо эле чымырканып жоруп берсе **канакей**?!*

*- Эми канттик, эми **канттик**?!*

*- **Деги** бул канчага чейин созулат?!*

*- Мурда ойлогон эмесмин, эми башыман кетпейт, мен эмнеге туулдум **экен**, энем мени эмне үчүн тууду **экен**?!*

*- **Демек**, космостук монах бизди генетикалык кылымыштын үстүнөн кармаган тура?!*

*- **Мына**, көргүлө, менин жашыра турган эч нерсем жок, **мына** карагылачы, мен эмне кылышым керек?!*

*- Мен бул шумшукту азыр өлтүрүп жиберүүдөн кайра тартпас **элем**?!*

*- **Ий**, ушундайбы, сволочь, сен кимдин мурдуна такап көрсөтүп жатасың, кимдин башын айландырмакчысың?!*

*- **Эй-эй**! Ошентип айтууга кантип оозуңуз барды – окко көкүрөк тосуу?!*

*- **А** кыздын күнөөсү эмне?!*

*- **О Жараткан**, сен эмнеге түшүндүрө албоочу нерсени түшүндүрүүгө далбас урасың, сен эмнеге сөз менен айтып бере алгыс нерсени , өңгөсүн*

билбем, сенин сөзүң жеткис нерсен, айтып берем деп кара жаныңды карч урасың?!

- Бирөөнү абийирге чакыргысы бар, ***а*** *өзү ким экен?!*

- ***Чынында эле*** *мага айып коюш үчүн өзүн дагы көптөгөн жылдарга эрксиз калтырууга бардыбы?!*

Восклицательно-повелительные высказывания в кыргызском языке произносятся с сильным чувством, говорящий человек произносит с чувством требования выполнения каких-либо действий. Такие сложные по модальному строению высказывания определяются в зависимости от контекста, ситуации и интонации. Если контекст или ситуация соответствуют, интонация изменится, тогда оно становится или повелительным или восклицательным высказыванием. В этом случае интонация играет значительную роль. Большинство учңных отмечают, что в кыргызском языке одним из лексико-грамматических средств образующих восклицательно-повелительные высказывания являются междометия. Как отметил профессор К.Т. Токтоналиев: «өзгөчө белгилеп кетчү жагдай сырдык сөздөрдүн айтымдар ичинде ар түрдүү мааниде колдонулушу жалаң эле интонация аркылуу аныкталбайт. Сырдык сөздөрдүн маанисин аныктоодо, айтымдардын коммуникативдик-функционалдык бөлүнүшүнүн кайсы татаал түрүндө колдонулуп жаткандыгын аныктоодо контексттин ролу өтө чоң.Сырдык сөздөрдүн айтымда аткарып жаткан маанилик түрүн контексттин ичинде гана аныктоого болот жана маанилерди аныктагыч катары чечүүчү ролду интонация менен контекст ойнойт» (Токтоналиев, 2003, 136).

Междометия – дают краткое общее понятие о волевых и бытовых отношениях различных внутренних чувств находящихся в тесной связи с различными сторонами деятельности человека в обществе.

Междометия, придавая высказыванию экспрессивный и эмоциональный вид, усиливают его художественность и вносят в высказывание определңнную ясность, точность и живость, выражают волевое отношение, внутренние эмоциональные чувства человека по отношению к происходящему.

Литература

1. Дуйшеев Ж. Интонация простого повествовательного предложения в современном киргизском литературном языке: автореф. дисс. … канд. филол. наук. - Фрунзе, 1980. - 25 с.
2. Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы. - Бишкек, 2004. - 356-б.
3. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. – Б., 1995. - 125 б.
4. Жармакин О.К. Побудительные предложения в современном казахском языке. - Алма-Ата, 1970. - 168 с.

Рецензент: к.филол.н. Тумонбаева М.